

Erdélyi János gondolkozása.

Erdélyi Jánosnak, a magyar gondolkozás egyik legkiválóbb képviselőjének, szellemi arczképét akarjuk megrajzolni az alábbi sorokban. Azt az intellektuális formát akarjuk kidomborítani, a mely ott rejtőzködik valahol a léleknek legmélyén s csak akkor lesz szemlélhetővé, ha a szellem a maga örökkévaló tartalmával tölti meg és kialakítja, hogy ez által közös kincsévé váljék az egész emberiségnek. Ez intellektuális forma ismerése nélkül tulajdonképpen a szellemnek egyetlen alkotása sem érthető meg, mert a szellemnek minden alkotása ennek az elrejtett intellektuális alkatnak szolgálatában áll. Az életrajzírónak s még nagyobb mértékben a szellemi alkotások magyarázójának éppen az volna feladata, hogy élénk állítsa és kidomborítsa azt az intellektuális alkatot, a mely a szellem illető alkotásaiban szemlélhetővé lett. Az intellektuális formából szervesen kell kifejlődnie és kialakulnia a szellemi alkotásnak, ha valóban olyan értékű akar lenni, hogy annak értéke bátran kiállja az időknek próbáját.

Az intellektuális alkat a szellemi alkotásokból, a gondolatból ismerhető meg, ha képesek vagyunk a gondolatnak mélyére hatolni s mintegy a gondolaton keresztül felismerni az intellektuális alkatnak előtörő vonásait. A mikor az Erdélyi gondolkozásának alapul szolgáló intellektuális formát kidomborítani s ez által Erdélyi szellemi arczképét megrajzolni akarjuk, szükség első sorban megismerkednünk Erdélyi tanaival, a melyekben a keresett intellektuális forma szemlélhetővé vállott. Nem szükség, hogy ezek a tanok egy bevégzett és minden ponton teljesen kifejlett rendszer keretén belül jelentek meg legyen; sőt az sem szükség, hogy ezek a tanok mindig pozitív formát öltsenek magukra és ex thesi fejtegettessenek. Az intellektuális forma megismerését előmozdíthatja egyetlen, első pillantásra futólagosnak tetsző megjegyzés és igen sok esetben éppen ilyen igénytelenül jelentkező megjegyzés rejti magában a keresett formának éltető magvát. Azután a polemia és a polemia-ban jelentkező bíráló, a midőn arra mutat rá, hogy a mi *van*,

nem olyan, mint a milyennek lennie *kell*, ez által merőben pozitív adatot szolgáltat az intellektuális forma megismeréséhez.

Erdélyi tanainak és gondolatainak alább következő ismertetésénél tehát tekintettel fogunk lenni polemikus, vitatkozó műveire, esztetikai megjegyzéseire, értekezéseire, mindenütt azokat a vonásokat domborítva ki és állítva előtérbe, a melyek egyenesen Erdélyi lelkében gyökereztek és a melyek éppen ezért az ő intellektuális formájának jellemző vonásai. És a mikor Erdélyi munkásságát történetileg adott keretei között vizsgáljuk, egyszersmind ezen keretek *főlé* is emeljük, mert éppen azt akarjuk látni, a mi Erdélyiben természetszerűleg, történetileg alakult ugyan ki, de értékénél fogva maradandó, az ő intellektuális formájának lévén alkotórésze. Minden igazi érték ugyanis ebből az intellektuális formából fakad, a mely sohasem vész el, mert személyiségben jelentkez ugyan, de fölötte áll a tér és idő korlátának.

Erdélyi gondolkozásával óhajtván megismerkedni, keressük első sorban a feleletet arra a kérdésre, hogy mit értett Erdélyi a *filozófián*, a melyet ő maga is a gondolkozás tudományának tekintett? E kérdésnek, illetve e kérdésre adott feleletnek fontossága nyilvánvaló, mihelyt tekintetbe vesszük, hogy a felelet tulajdonképpen Erdélyi gondolkozásának szentek-szentjébe vezet el, a hol azután tájékozódást szerezhetünk magunknak a nagy épület minden részletéről. A felvetett kérdésre Erdélyi „*A hazai bölcseszett jelene*“ című polemikus iratában találunk feleletet. E vita írat, mely 1857-ben jelent meg, a Hetényi és Szontagh által alapított, nem kis hévvel terjesztett egyezményes filozófia ellen irányul. A magyar egyezményes bölcséletet az elmélkedésnek utilisztikus, hasznossági értékelése jellemezte. Úgy Hetényi, mint Szontagh azt követelték a bölcsészettől, hogy *életrevaló*, azaz használható legyen. Ehez a jellemvonáshoz járult azután a *népszerűség* és a *nemzetiség* jellemvonása. Erdélyi János ezzel szemben mind a három követelményben — az életrevalóságban, a népszerűségben és a nemzetiségben egyaránt egyenesen a filozófiának s a bölcsélet előhaladásának akadályát látta. Az egyezményes bölcsélet és főleg Szontagh abban téved legelső sorban, hogy a tárgyilagosságot magukkal a tárgyakkal tévesztvén össze, azt kizárólag a természeti világban „a szabad levegőn“ keresi és a természet tárgyait hasznuk szerint szereti elrendezni. Erdélyi a gúnynak, az éles elmének, az alapos elmélyedésnek minden fegyverével küzd a tárgyilagosság helytelen fogalmazása ellen, a melynek alapján sem az igazság,

sem a szépség, sem az isten és a halhatatlanság értékkel nem bír. A leghatározottabban tiltakozik másfelől a filozófiának hasznossági értékelése ellen is és nem „vegyíténé be ezt (t. i. a filozófiát) oly mélyen a közvetlen helyzet érdekébe, sőt szeretné megtartani azon szerencsés nyugalomban, a melyben marad a delejti minden vihar ellenére s mutatja örökké az éjszakot.“¹ Józan és fontolgtató elméje azonban megóvjá Erdélyit a másik végteltől is, amely a filozófiában valami költészet-félet bámulgat s ábrándozásnak szereti azt nézni. Ellenkezőleg. A filozófiának is meg van a maga közvetlen haszna az emberiség mivelődésére, csak hogy a maga helyén és a maga idején kell alkalmazni. „Az éjszakai csillagot senki sem akarja lámpásba tenni, hogy utczakoborlókat vezetgessen haza vele.“ De különben is, ha a filozófia csak hasznos akar lenni, akkor ezzel a hasznossággal elveszti azt a méltóságot, a mely minden tudományok sorozatában megilleti. A filozófia minden érdektől ment tisztaságú és tartalmú gazdagsága által érdemelheti csak becsülésünket s ha nem ezért, úgy semmiért. Nem arravaló, hogy maguk a tárgyak nyerjenek általa igazodást, hanem, hogy általa élesüljön a benne működő ész és ismerje fel önmagát s ekként képessé váljon a törvényszabásra. „Különben az utolsó falusi borbély is túl tenne rajta, ki addig feni szerszámát, még finom élet a pusztá szem már be nem láthatja.“² A filozófia hát, ha életrevaló akar lenni, ne a mi akaratunk tegye azzá, hanem a benne levő igazság, a mely nem pusztá szó, hanem eszme s következőleg életrevaló, konkrét.

Ott van azután a népszerűség követelése. Erdélyi készséggel elismeri, hogy a filozófiának csakugyan saját nyelvvel kell birnia, annyival is inkább, mert a magyar nyelvben ott van a veleszületett hajlandóság „az elmélő, eszményi bölcsészetre.“ Az ítélet bölcsészi alakja — úgy mond Erdélyi — egyenesen csak a magyar nyelvben az igazán bölcsészi, mert hiányzik belőle a szóban kifejezett kopula. Ámde tiltakozik az ellen, hogy népszerűség alatt játszó könnyedség s tartalmi üresség árultassék. A józan észre való szüntelen hivatkozás még semmit sem bizonyít állításaink igazsága mellett s bizony a magyar nép évszázok során derekasan megmutatta, hogy neki van feje, a melyet kár kimélni, sőt ha lehetséges, erővel is neki kellene verni a gondolkozásnak, mint nyáját

¹ Id. m. 21. l.

² Ugyanott.

az usztatónak, „hogy ne csak disztingváljon mindig, hanem spekuláljon is.“

A nemzetiségi elv erőltetését is helyteleníti Erdélyi, mihelyt azt valaki a filozófiára akarja alkalmazni. A tapasztalás és a történet azt mutatja ugyanis, hogy a „nemzetiség“ elve folytonosan erős a költészetben, gyöngébb a vallásban és végképpen megszűnik utóbb a bölcsészetben. A bölcsészet az egyetemes igazság tudománya lévén, a tiszta gondolattal foglalkozik, azaz a szellemnek olyan adataival, a melyeket az egy és oszthatatlan ész segítségével minden nép — nemzetiségre való tekintet nélkül, — egyformán fog fel. E ponton Erdélyi a legnagyobb energiával száll síkra a nemzetiségnek folytonos követelése ellen és kérlelhetetlen logikával szedi szét Szontaghnak okoskodását, a mely szerint az új, egyezményes filozófia csak a magyar nemzeti szellemre alapozódhatik, mert a mi magyar szellemünkben szerencsés arány és összehangzás van az érzékiség, érzelem és ész között. Ezen tételt már — úgy mond Erdélyi — azért is kifogásolnunk kell, mert sem az arány, sem az összehangzás nem filozófiai kategóriák. De nem állhat meg Hetényi tanítása sem, a mely szerint van egyéni, nemzeti és világ filozófia. Az csakugyan való, hogy a képzet lehet különböző egyének és nemzetek között, de a gondolat, a mely a filozófia tárgya, a maga tisztaságában csak egy. Éppen ezért nekünk nem nemzeti filozófiára van szükségünk a Hetényi és Szontagh tana értelmében, hanem arra, „hogy szellemi becsünk és nemzeti méltóságunk tekintetéből, az igazság iránti hódolatból igyekezzünk befolyjni az emberi és isteni dolgok ismeretének tudományába s helyet foglalni a gondolkodó, eszmélkedő népek között.“ Ezen az úton lehet csak egyetemessé tenni nemzeti egyéniségünket.

A Szontagh nemzetiségi elvének a nemzet gondolkozásának története is ellene mond, mert soha egyetlenegy nemzet sem volt kizárólag ilyen vagy olyan filozófiának, a tapasztalatnak vagy az eszményinek híve, a mi egészen érthető és természetes is, mert a filozófia nem oly kész jószág, mint az „egyszer egy“, hanem „élő“ elevenség a lelkekben, a szellemekben új meg új nyilatkozásokkal, a nélkül, hogy magáról lemondana.“³

Az egyezményes filozófia tehát három előítéleten alapul: az életrevalóság, népszerű köznyelv és a nemzetiség követelésén.

³ Id. m. 58. l.

Az első — az életrevalóság követelése — eredett a tárgyilagosság helytelen értelmezésén, a második azon képesség számbavétele nélkül, hogy a magyar nyelvben van bölcsészeti hajlam; és végül, a harmadik, a különös fogalomnak — a nemzetnek, — az egyetemestre — a filozófiára való átviteléből. A legnevezetesebb azonban, hogy ezen előítéletek a *józan* ész nevében taníthatnak és ápolthatnak. Úgy, hogy egészen önkényt vetődik föl a kérdés: elegendő-e a józan ész a bölcselkedésre? A felvetett kérdésre Erdélyi a következő feleletet adja. Kétségtelen tény, hogy a józan ész vezető elv az eredeti állapotban élő népeknél. Ámde a fejlődés későbbi szakáiban már a „józan ész“ nem elegendő; az a „józan ész“, a melynek nevében oly sok visszaélés követtetik el: minden újítás ellen — Széchenyi és Kazinczy ellen is — a józan ész nevében támadott a reakció. Kár hát Hetényinek és Szontaghnak is „táborozni“ a józan ész nevében, mert bölcsészetük, a mely életrevaló, népszerű és nemzeti akar lenni, félig bölcsészet és félig rethorika.

Az egyezményes filozófia tehát célja tévesztett vállalkozás, a mely nem felel meg a filozófia eszméjének s mikor nemzeti-séget sürget, a filozófia egyetemességének mond ellen. A nemzetiségnek egyetemességre kell szert tennie éppen a filozófia által, a mely a tiszta gondolat mivelését tűzvén ki céljául, az egyetemes emberi igazság megvalósulásáért küzd. A filozófia a nemzet lelkéből fakadó „elevenség“, de a nemzetnek lelkét nem az egyezményes bölcsélet tárja föl, hanem a magyar filozófia és gondolkodás történetének tanulmányozása. A magyar filozófia történetét kell megismernünk hát, ha megakarjuk ismerni a magyar nép lelkét.

Ime, ezek Erdélyi vitáirátának, kétségkívül legéletteljesebb művének főbb gondolatai, a melyek világosan láttatják, hogy miként gondolkozott a filozófia lényege, eszméje és feladata felől az a férfiú, a kit lelke őseredeti erővel vonzott a nép költészetének, gondolkozásának, a nép lelkének megismerése felé és a ki szükségképpen lett esztetikussá, mihelyt a nép szellemét a maga alkotásaiból óhajtotta megismerni.

A népszellem sajátosságainak megismerése és ezen megismerés alapján, hogy így mondjuk, a népszellem szubstanciájának megállapítása Erdélyi Jánosnak egész életén át legfőbb törekvése volt. Melyek azok a vonások, a melyek által a magyar népnek lelke a többi népeknek lelkétől különbözik? Melyek azok az értékek,

a melyek a magyar nép lelkének mélyéről felhozatva nemcsak a mi nemzeti irodalmunkat és műveltségünket teszik gazdagabbá, öntudatosakká válván, hanem az emberiség egyetemét is eddig nem ismert elemekkel gazdagítják? Ezek a kérdések szüntelenül foglalkoztatják Erdélyi János gondolkozását. Meg akarja ismerni a nép lelkét, „a mely előtt a szokás egyszersmind erkölcs, a hagyomány történet s az előítélet meggyőződés.“⁴ A szellemnek alkotása érdeklő első sorban, mert ezen alkotásokban a szellem mutatkozik előttünk a maga őseredeti lényegében, tisztán és vegyületlenül. És a szellem alkotásai körében is főleg a költészet és a művészet alkotásai kötik le figyelmét, részint, mert ő maga is költő, tehát művész, részint mert ezen alkotásokban a szellem mintegy szemléletileg lép elénk. A költészetben is mindig a gondolati alap, az eszme a fő s kétségtelen dolog, hogy Erdélyi az első s mindezideig egyetlen is irodalmunkban, ki a költészet és irodalom alkotásait mélyebb filozófiai szempontokból tette vizsgálat tárgyává. Ily körülmények között, a mint már mondtuk, esztetikussá kellett lennie a szó nemes és valódi értelmében s mert a költészet és a művészet alkotásaiban mindig az eszme érdekelte, a hegeli esztetika alapjára kellett helyezkednie.

Esztetikai fejtegetései egyenesen abból a tényből indulnak ki, hogy a műszép magasabban áll, mint a természeti szép, és pedig annyival magasabban, a mennyivel magasabban áll a természet a szellem fölött. Az esztetikának feladata az, hogy ezzel a műszéppel, mint a szellemnek egyik alkotásával tüzetesen foglalkozzék, hogy megismervén azt, a szellemnek megismerését is előmozdítsa. A szép, mely az esztetikai alkotásban megjelenik, a szellemnek minden bélyegét magán viseli, illetve magán kell viselnie. A szellem pedig egyedül az „igazán valóságos, a mely mindent magában foglal, úgy, hogy minden szép csak annyiban szép, a mennyiben e magasabbnak része és általa teremtetik.“⁵ A szép felette állván méltóság és valóság tekintetében a pusztá természetnek, éppen ezen méltóságából kifolyólag fölötte áll a természet értékelésének is. Azaz: míg a természetnek tárgyát a pusztá *haszon* szerint szokták értékelni és sorba szedni, mert hiszen a természet esztetikai megbecslésének kriteriuma teljesen hiányzik, — addig a szellem alkotta szép önálló beccsel bír, mert

⁴ *Népköltészetről* cz. tanulmányában. Kisebb prózái I. k. 23. l.

⁵ *Aesztetikai előtanulmányok* 7. l.

a szellemnek páratlan értékét hordja magában. A természet is szép ugyan, nem csupán hasznos, de széppé az emberben és az ember által leszen, a miből igen könnyen érthető, hogy valakinek a hollandi *föld* vidékei nem fognak tetszeni, de a hollandi *festésziskola* vidékei lehetetlen, hogy ne tessenek. Igaz ugyan továbbá az is, hogy a természetben is van cél s van szellem, ámde azt a célzt az ember viszi bele s a művészet feladata egyenesen az, hogy a természetet átható substantialis szellemet emelje ki az által, hogy új életet, magasabb, szellemi valóságot ad az anyagnak, a mely szellemi valóságban „a látszat és valószínűség nem pusztá látszat többé, hanem teljessége a szabad szellem gazdagságának.“⁶

A művészetnek ebből a felfogásából az következik, hogy a művészetben a külső nem mint közvetlen bír reánk értékkel, hanem a külső mögött keressük a belsőt, a jelentést, vagy mint Erdélyi mondja a „jelentvényt“, a melyben a külső természet átszellemesül. A művészet eként összekötő kapocsa lesz a külső érzékiség és a tiszta gondolat, a természet végessége és a gondolat végetlensége között. Összekötő kapocs lesz pedig a művészet, a maga sajátos eleme a *látszat* vagy az *általás* által. Az érzékek, az érzés, a képzelődés mind a művészetnek eszközei, hogy általok a szép álljon elő a lélek számára. E felfogás alapján a látszat esztétikai kategória és egyenesen alapkategória lesz, a mely a művészet, általában véve az esztétikai alkotásnak elengedhetetlen feltétele és eszköze. A látszat itt nem mellékes és esetleges, hanem olyan követelmény, a mely nélkül tulajdonképpen a lényeg meg nem jelenhetik. „A látszat — mondja Erdélyi — lényeges a lényegre nézve, mert látszat nélkül a lényegyet sem ismernők: a művészetnek is az lesz legközelebbi teendője, hogy a látszatban a lényegyet emelje ki. Így a művészet világa leszen a belsőt külsővé tevő működés, tehát nem pusztá látszat, hanem odamutatás a magasabb valódiságra, azaz, látszata, tüneménye, *alakba* öltözködése a *természet és szellem állományának*.“⁷ A látszat tehát a lényegyet rejti magában s a külső alak csak „jelv“ — symbolum — a mely a bennerejlő jelentésre mutat reá.

A művészet, éppen mert szimbolikus természetű, középen áll a közvetlen érzékiség és az eszmei gondolat között; benne és általa az érzékiség, a természeti dolgok létéhez képest, látszattá

⁶ U. o. 14. l.

⁷ Szépészeti alapvonalok (Tanulmányok, 1890) 509. l.

van emelve, s ez által pusztá anyagiságát levetkőzi. A művészet még nem tiszta gondolat, de nem is pusztá anyag *többé*, mert az érzéki benne már eszmei lőn.

A művészet az emberi szellem szempontjából nem felesleges és nem esetleges, hanem egyenesen egy belső szükség nyomása alatt keletkezett és él. A művészet által u. i. az ember magához szelidíti mintegy a körülötte fekvő tárgyi világot s ez által uralkodik is rajta. Az érzéki általa szellemivé leszen s benne az érzéki ugyan érzékeinkért van, de többé már nem mint érzéki tárgy, hanem mint a szellemnek szimboluma. A művészet érzékiségében ott van mindenütt az eszme is, mert a művészet a természet tárgyait nem töri össze, hanem csak átalakítja. Éppen azért, mivel itt tulajdonképpen a szellem átérzékitéséről és az érzéki-ek át-szellemesítéséről van szó, a művészi élvezésnek más eszköze nem lehet, csak a szem és fül, a melyek egyedül élvezhetik a szellemit átérzéktve és az érzékit át-szellemesítve.

Az itt közlött megállapításokból már most minden nehézség nélkül következik az a tény, hogy a művészet, miután a szellemit akarja előállítani és arra törekszik, hogy mindazt, a mi az emberi szellemben található, érzékünk és lelkünk elé vigye, ebből egészen természetesen következik az a tény, hogy a művészetnek célja sem egyéb, mint az igazság. A művészet kivétel nélkül mindig arra tör, hogy az igazságot érzéki alakba leplezze le s ezen leplezés által kiengesztelje azt az ellentétet, melyben az ember egyfelől el van foglalva, az időszerinti, közrendü valóság, az élet és természet sanyaruságai, a szenvedélyek megrohanásai által; másfelől eszmei világban él, az akarat törvényeit, szigorúságait hordja lelkében s elfásulhat az elvontságokban.⁸

Már fennebb láttuk, hogy a művészetben az érzékiség mintegy eszmévé finomul és eszmei alakot ölt. A művészet tartalma tehát az eszme. Jól meg kell azonban jegyeznünk, hogy a művészetben megvalósuló eszme teljes mértékben különbözik a logikai eszmétől, a mely magában levő kész igazság, míg a szép eszméjének az a rendeltetése, hogy egyéni valódisággá legyen, melyben az eszme és alak egymásnak megfelel. Mihelyt az egyéni valódiságban az eszme és az alak egymásnak megfelel, előáll az *eszmény*, az ideál, a mely nem egyéb, mint a maga fogalmának megfelelő alak. És az az alak jó, a mely tökéletesen kifejezi a gondolatot,

⁸ Tanulmányok 516. l.

illetve az eszmét; a valódi eszme pedig az, a melyik magával hozza az alakot.

Az ideál természetére vonatkozólag Erdélyi a következő gondolatokat közli. Tapasztalati tény, hogy az élet mindennemű bajai és fogyatkozásai között a lélek szükségét érzi nemcsak az éhség, szomjuság stb. kielégítésének, hanem sóvárog valamely magasabb kielégíttetés és kiengesztelődés után. Ez a magasabb kielégíttetés és kiengesztelődés pedig csak egy magasabb világban, az igazság, szabadság és megnyugovás világában remélhető. „Ez a világ — úgy mond Erdélyi — mint érzést kielégítő adja az üdvöst, mint gondolkodás az ismeretet: vagyis ez a vallás világa. De ha mondanák, hogy a művészet az eszmének saját, maga szerinti kifejezése, úgy az igazság is saját kifejezését nyeri benne.“ Ezért a művészet egy alapon nyugszik a *vallással* és *bölcsészettel*, csak formáik különbözök. A miként a vallásnak és bölcsészetnek, úgy a művészetnek is tartalma az eszme, a gondolat. A vallásnak tartalma is az eszme, még pedig az eszme, mint képzet, mikor a külső tárgyságból mintegy belsőkbe, a szívbe tétetik át az istenség, mert a képzet mindig belső. A bölcsészet is az eszmét állítja elő és pedig a gondolás elvontságában. E kettővel szemben végül a művészet az eszmének érzéki, képes előállítása.⁹ Vagy más fogalmazásban: az általános szellem felfogása *érzékileg* adja a művészetet: az *előállító* felfogás a vallást; a *gondolás* a bölcsészetet. Így hát a művészethez legközelebb áll a vallás.

A szép már most a vallástól és bölcsészettől elválasztva, nem egyéb, mint eszme, a melynek határozott alakja van s ez a határozott alakú eszme: *eszmény*. Nem szabad azonban ezen elválasztáson azt értenünk, mintha a szépnek az igazsághoz semmi köze sem volna. hanem attól teljesen elkülönözten és a nélkül léteznék. Sőt ellenkezőleg. Erdélyi a szépségnek és igazságnak egyezését tanítja. „A szépség és igazság pedig összevágznak, a szépnek igaznak kell lennie és az igazság a legfőbb szépség.“¹⁰ És valóban a szépnek igaznak kell lennie, mert hiszen a fogalmat valóslítja meg s általa teljes egységet nyer a fogalom és tünemény, benne pedig a jelentés, — Goethe szavával *Bedeutung* lappang. Ebből aztán az következik, hogy a művészetnek nem szabad szolgailag utánózni, mintegy másolni a külsőt, hanem csak a lelkes

⁹ Aesth. előtanulmányok 52 s köv. l. — Tanulmányok 527 s köv. l.

¹⁰ Tanulmányok 530. l.

külsőt kell kialakítania, a külsőből azt, a mi lélekre mutat, vagy mondhatnók: a mi a külsőből a jelentést mutatja. Az esztetikai alkotás tökéletessé csak az által lehet, ha jól megválogatjuk a külsőt, megtisztítjuk azt, kiválasztván, a mi benne jelentéssel bír. Ez a megválasztás, ez a megtisztítás szüli az eszményt.

Az alak és az eszmének egymáshoz való viszonya képezi alapját a művészetek felosztásának és magyarázatának. Ámde nem minden eszme lesz nagybecsűvé, mihelyt megfelelő alakot nyer. Valamely műremek annál jobb, minél mélyebb belső igazság sűrű és forr benne tartalom, eszme gyanánt. A hol igazi eszme áll, ott ő maga állítja elő a neki megfelelő alakot, a mely tehát annál értékesebb, minél értékesebb a benne kialakított eszme. A történeti fejlődés folyamán a különböző stílusú művészetek előállításában az alaknak és az eszmének megfelelősége különböző mértékben érvényesül. Erdélyi Hegelnek ezt az alapgondolatát a maga teljességében elfogadván, a művészetek, illetve a művészeti stílusok természetét következőleg magyarázza.

A fejlődésnek legalsó fokán a műalak tulajdonképpen igazi határozottság nélkül való és nem egyéb, mint téveteg igyekvés, törekvés az érzéki előállítás felé. „Mondhatnók: az eszme keresi az alakot s még nem találta meg illő, magához méltó kifejezését.”¹¹ Ez a műalak a *szimbolikus*, Erdélyi műnyelvén a *jelvi* műalak. Itt az alak és az eszme nem egyméretű; az eszme még csak ott lappang „átmelegítése nélkül a boritéknak.”¹² A fejlődésnek ezen a fokán áll elő a *fenséges*, a mikor az eszme „úgy szólván, mint csillagok állása a földi helyzetet, messziről határozza meg a tárgy jelentését, rámutat a tárgyra, a tárgy ő reá; s az efféle kifejezésben szűkölködő, de alakja felett lebegő eszme adja a *fenségesnek* képzetét.”¹³ A készülődés és rejtélyesség mellett a szimbolikus műalak harmadik jellemző tulajdonsága a fenség. A mese, a monda, a közmondás mind e műalak teremtményei, a melynek ismerete nélkül tehát a népi képzelődésnek alkotásairól szólni sem lehet.

A szimbolikus műalak hiányait pótolja a fejlődésnek magasabb fokán előálló *klasszikai* műforma, a melyben az eszme már szabadon és teljesen kifejezőleg ömlik a maga fogalmához illő alakba, mikor aztán a kettő, az eszme és az alak, tökéletesen össze illenek. A klasszikai műalak „valódtítja” az ideált, a tartalom és alak egymásba átömölvén. Itt a képzelődés nem ragaszkodik minden körülményhez,

¹¹ Aesthetikai előtanulmányok 62. l.

¹² U. o. 64. l.

¹³ U. o. 65. l.

mint a szimbolikus műalagnál, hanem kikeresi azt, a mi természeti tárgy létére is legjobban kifejezi a szellemet s ily módon leli meg alakját. Miután pedig a konkrét szellemiség alakja az *emberi* alak, melyben a szellemiség a legteljesebben van kifejezve, ezért a klasszikai műalak csupa „emberítés“ és „személyítés.“

Legfelsőbb műalak a *romantikai*, a mely kiveszi ismét egységéből az eszmét s megvalósulását, és külömbséggé, sőt ellentétte oldja föl, magasabb jelentőség kedvéért. Az egység felosztása pedig az alaknak rovására történik s míg a klasszikus műalak az anyaghoz köti a szellemet s ez által szabagságát korlátolja, addig a romantika ismét feloldja s feloldván felszabadítja azt az anyag nyúgeiból. A romantika tehát inkább ragaszkodik az eszméhez s így tulajdonképpen kilépés a művészetből, felülhaladása önmagának.¹⁴ Itt az eszme nem akar a külsőben, az érzékiben láttatni, hanem az alany bensőségének, a *kedélynek* és *érzelemnek* óhajt megjelenni, szabadon, menten minden anyagiság terhétől. A gondolat uralkodóvá válik az anyag fölött, mikor is többet látunk, mint a mennyi festve, és többet értünk, mint a mennyi mondva van. A művészetből való kilépés azonban csak látszólagos, mert a romantikai művészet tényleg benn marad a művészet körén belül, az anyag nem eltörölve, hanem csak megkisebbitve iéven általa.

A három műalakot ezek szerint így jellemezhetjük röviden: a *szimbolikus* műalak törekvés a szép eszmének valósítására; a *klasszikai* műalak valósítása a szép eszmének; a *romantikai* vagy *regényes* műalak az eszmének túláradása a külső alakon.

A művészetek felosztásának problémája az eddigi fejtegetések alapján e kérdés által fejezhető ki: miként valósul meg az eszmény bizonyos értéki anyagban? Tudnunk kell ugyanis, hogy Erdélyi szerint a műbölcsészet három főrésze oszlik. Az első rész tanít az *ideálról*, a mely az igazi eszmének igazi alakja. A második rész azt adja elő, hogy az eszme miként különödik az imént leírt három műalak szerint. A harmadik rész végül feleletet ad a felvetett kérdésre s előadja a művészet külön alakjait a három műalagnak színezetével. E harmadik részben kell beszélni a műszépről, „mint valódi szépség előállott világáról, mit a remek művekben láthatunk.“¹⁵

A képzelet csak úgy képes érzékivé tenni az eszme tartalmát, hogy ha rendelkezésre áll a substratum, Erdélyi szerint az *alaj*,

¹⁴ U. o. 71. l.

¹⁵ Tanulmányok 523. l.

mely erre a célra alkalmas. A tér művésze és alkotója a szem, a mely által vesz idomot a képzelődés; itt áll elő az *építészet*, mihelyt a képzelődés tértanivá lesz. Az építészet feladata az, hogy a külső szervesetlen természetet, az anyagot úgy alakítsa, hogy az a szellemre ható alakot öltson s benne saját külvilágát lelje az eszme.¹⁶ Majd a teljes formákra és nem csupán a vonalakra támaszkodva, *plasztikaivá* válik a képzelődés, melyből származik a *szobrászat*, a legalakibb műfaj. A szobrászatnak rendeltetése az, hogy egyéniséggé varázsolja az alakot s a pusztá szimmétriát a lélek alakjává, testévé emelje. Az építészet csak reámutat a szellemre, de a szobrászat magán viseli azt a szép érzéki alakban. Ezért a szobrászat tartalma leginkább testi alkotás és pedig alkotása az emberi testalkatnak. „A szobor kifejezése egy megörökített élet, változhatatlan nyugalomban.“¹⁷

A művészet szellemi tartalmának leginkább megfelelnek a *képzés, zene és költészet*, melyekben a belső jelentőség és érzéki anyag összefüggése magasabb egységgé leszen, mint volt az építészetben és szobrászatban. A képzés, melyben a képzelet festőivé válik, éppen úgy a szem művészete, mint az építészet és a szobrászat, csak hogy benne a forma nem a vonal és a telt forma, hanem a szín. A zene és a költészet ellenben már a *fül* világa, a mely nem a térbe, hanem az időbe esik. „Az elfoglaló, betöltött idő: hang, mint a betöltött tér: szobor.“¹⁸ Ha már most az eszme az idő elemébe rakja le gazdagságát, lesz a képzelődés *zenei* s a művészet: *ének, zene*. A szóhoz ragaszkodó képzelődés lesz *költői* és létrehozza a költészetet.

A szem és fül művészetei nincsenek egymástól teljesen elkülönítve, hanem segítik egymást: így lehet architektonikája egy költeménynek s a festészetben is meg lehet a hangok puhasága. Nemcsak a hangoknak, hanem a színeknek is van harmoniája. Annyi azonban kétségtelen, hogy a fül mélyebb tartalom vezetője, mint a szem s a költészet egyetemes művészet, melyben a szabad, anyaghoz nem kötött szellem magát valósítja, érzések és képzeletek belső világa szerint.

A művészetek keletkezésére, felosztására, lényegére vonatkozó minden fejtegetés azt mutatja, hogy minden művészetnek közép-pontja maga az *érzések elé hozható* isteni igazság,¹⁹ mely a mi

¹⁶ U. o. 524. l.   ¹⁷ U. o. 525. l.   ¹⁸ Aesthetikai előtanulmányok 73. l.

¹⁹ Aesthetikai előtanulmányok 86. l.

szellemünk valódi tartalma s éppen ezért a legméltóbb kifejezésre vár. Még a természetet is elébb magába kell felvennie a festőnek, s tárgyát csak úgy szülheti újra, ha istenségének titkába eként már előbb beavatta. Az anyag és a szellem első találkozásakor előáll a szimbolikus művészet. Közelebb áll anyag és szellem a szobrászatban, melyben a szellem a lelkeség alakját veszi fel s a mely művészet éppen ezért a klasszikus műalak művészete, szemben az építészettel, mely a szimbolikus műfajnak felel meg. A szobrászatban az anyag már nem csupán mennyiség, mint az építészeten, hanem meglátszik rajta az eszme, habár nyugalomban. Az anyag kivetkőzik a testiségből a festészetben, ahol a testiségből csupán a szín marad meg, és a zenében, hol csak az idő marad meg; végül a költészetben, hol még az idő szigorú mértéke is háttérbe lép s szabaddá lesz a szó, a hang. A festészetben, zenében és költészetben éri el a műalkotás a maga ideáлизmusát: ezek a romantika művészetei. Erdélyi felfogása szerint tehát a művészetek felosztásának alapja nem a tér és idő, hanem az a viszony, melybe lép a költői vagy alkotó képzelődés azzal az elemmel, a melyben előállítatik a mű.

Eddig terjednek Erdélyi János esztetikai fejtegetései, a melyek a részletekbe nem hatolnak ugyan, de a tan főproblémáinak megoldását adják, kétségtelenül Hegel filozófiájának szellemében. E fejtegetések a műbölcsélet alapvonalait és gerinczét domborftják ki, a mikor a műalkotás lényegét állapítják meg és e megállapítás alapján a műformák természetét, a különböző művészetek előállításának magyarázatát és felosztását kísérik meg. Nem lehet célunk e helyen az egyes részletkérdések tárgyalása, a nyert eredmények bírálata; meg kell elégednünk Erdélyi tanainak rövid összegezésével, hogy azután dolgozatunk második részére térve, keressük azt az intellektuális formát, melyből e tanok szervesen s tehát szükségképpen sarjadzottak elő.

Akár a filozófia lényegére és feladatára, akár a műalkotás természetére vonatkozó fejtegetéseket tekintjük, Erdélyi János bölcséleti művének minden sorából *a szellem erejének, méltóságának és valóságának rendíthetetlen tudata tündöklök és e tudatból fakadó szinte gyermeki bizalom sugárzik ki*. Erdélyi János lelke legmélyéből meg volt győződve arról, hogy a világon a tulajdonképpeni valóság, sőt csak az egyedül valóságos a szellem, a tiszta gondolat, a melynek kialakítása, tudatossá tétele, szemléltetése, érzetése a feladata minden filozófiának, minden vallásnak és

minden műalkotásnak. A szellem az ὄντως ὄν, a melyből megérteni lehet és megérteni kell mindent, a mi létezik: a természetet és az embert egyaránt. A szellem értéke felülmulhatatlan és fenégsége utól nem érhető; minden csak oly mértékben értékes, a mily mértékben a szellemnek képét viseli magán és a szellemet alakítja ki. Ez a meggyőződés, a mint már mondtuk, Erdélyi lelkének legmélyéből fakad, Erdélyi lelkiségének sine qua nonja, a miből az következik, hogy intellektuális alkatának magvát és éltető erejét ez a meggyőződés alkotja. A szellem erejének és méltóságának tudata tehát Erdélyinél nem eltanult vagy lassanként, sok törődés között megszerzett „ismeret,” hanem egész lényét átható, minden gondolatát és tevékenységét vezető őserő, a mely mindig ellenállhatatlanul megnyilatkozik, a mikor a művelődés nagy kérdéseiről van szó. Erdélyi ex asse a szellemnek realistája.

A szellem erejébe vetett rendíthetetlen bizalom ösztönzi és kényszeríti Erdélyit arra, hogy mindenben a szellemnek megnyilvánulását lássa, az eszmét, a tiszta gondolatot keresse, és mindent a szellemnek szolgálatába állítson. A filozófia a saját törvényeivel bíró, autonom szellemnek legpompásabb megnyilatkozása lévén, az egyezményes filozófia éppen ezért téveszti el célját s nem felel meg a bölcsélet ideáljának, mert a filozófiát nem önczélnek, magában vett értékesnek tekinti, hanem hasznosítani akarja, utilitásáért becsüli. A hol a szellem hatalmas ereje lüktet és ad életet az arasznyi létnek, ott a hasznosság csak pusztá következmény, de soha sem előre feltett cél. A ki a szellemet a haszon szolgálatába állítja, az lebecsüli annak értékét, lealacsonyítja méltóságát és arról tesz tanubizonyságot akaratlanul is, hogy a legnagyobb értéknek természetét távolról sem ismeri. A haszon és érdek ideges változásai között, a filozófiának, mely az utile fölé emelkedik rendíthetetlen nyugalomban kell állania őrt és mutatni az irányt, mely felé a szellemnek útja vezet. A közvetlen haszon érdekébe a szellemből fakadó és szellemet szülő bölcséletnek vegyülnie nem szabad, mert ez által saját lényege ellen vétkezik és oly bünt követ el, a melyet megbocsátni lehetetlen. A filozófiának valóban annak az éjszakai csillagnak kell lennie, melynek fénye mellett nem az utca kóborlókat szoktuk hazavezetni, hanem az ideálokért hevülő lelket szent célok elérésében segíteni. A filozófusnak tehát nem szabad a haszon körül „táboroznia” s célja nem lehet a tan életrevalóságáért küzdeni, mert az igazság életrevaló, ha igazság és veszendő, ha fogyatkozással teljes. Az embernek nem az a fel-

adata, hogy hasznos és életrevaló legyen, hanem, hogy igaz legyen s a filozófiának, ha az emberiség ideáljaiért akar küzdeni, elég, ha az igazság keresését tüzi zászlójára. Az igazság eszme, következőképpen valóság, a mely hat és a mely a maga meg nem mérhető hasznát önkényt árasztja ki azokra, a kik a szellemnek forrásából merítenek.

A szellemnek ez a végtelen becse és örök értéke jut kifejezésre a műalkotásokban is. Ezért Erdélyi Jánosnak eszthetikai fejtegetéseiben is az ő intellektuális alkatának ez a középponti gondolata jut kifejezésre s ez jutott volna kifejezésre Hegel nélkül is, Hegel ellenére. Erdélyi nem azért lett a szellem filozófusává, mert Hegelt tanulmányozta, hanem azért lett Hegelista, mert a szellemnek filozófusa volt, mielőtt Hegelt ismerte volna. Ő maga mondja említett vitairatában: „s mondhatnék pedig s egész jámborsággal, magamról is annyit, hogy elébb voltak efféle meggyőződéseim gondolkozás után, mint tanulmányaim könyvből; de hát ki hisz mai világban az írói önvallomásoknak?”²⁰ Mi Erdélyi önvallomásának bátran hihetünk, mert e vallomásoknak őszintéknek kell lenniök, egy olyan férfiu szájában, aki minden tekintet és érdek nélkül kereste az isteni igazságot s a ki önmagával szemben is csak őszinte tudott lenni.

Erdélyi János szellemi alkatának lényegéből következett, hogy őszinte tudott lenni saját magával szemben, de volt ereje elég arra, hogy őszinte legyen másokkal szemben is. A ki a szellemnek szolgálatában áll, az természetszerűleg, mintegy kényszer alatt keresi az igazságot; az igazság keresése pedig őszinteség nélkül légvárak ostromlása pusztán időtöltésből. Mert az igazságnak nem csak Don Quijotei, hanem Tartuffejei és Pecksniffejei is vannak, de az igazság érczes levegője csakhamar kiábrándítja az elsőket és leleplezi irgalom nélkül az utóbbiakat. Erdélyi őszintesége egyenesen meglepő abban a korban, a mely a bálványok előtt vak dühvel áldozott és magán kívül tapsolta, üvöltötte meg azt a darabot, a melyben egyetlen felvonás alatt hetvenszer harsogja el a drámai hős e két varázslatos szavat: „Óh nép!” Erdélyi korára talán hatványozottan volt érvényes Kölcsey megállapítása: nincs nálunk gyűlöltebb szó, mint a kritika. És Erdélyi kiméletlen kritikus volt. Az egyezményes filozófia fölött az ő vitairata húzta meg a halálharangot, az a vitairat, a mely a XIX. század

²⁰ Id. m. 153. l.

magyar, tudományos polemiájában szinte páratlan a maga mély alaposságával, imponáló komolyságával és élesen maró, de soha sem sértő gúnyolódásával. Csak az a kritika lehet méltányos és nagy becsű, a mely nem mások ellen s a maga igazáért, hanem a szellemek diadaláért küzd. Az ilyen kritika nem jár mellékútakon, nem hizeleg s nem dicsőít, mert őszinte és válogatás nélküli az igazság megállapításában. Erdélyinek a költői alkotások bírálatában is a szellemnek méltósága és fensége adta meg azt az abszolút mértéket, a melytől soha sem volt hajlandó eltérni egy perczig is. Szeme előtt lebegett az az igazság, a melyet Goethe a „Wilhelm Meisters Lehrjahre“ V. könyvében így fejez ki: „So ist eine falsche Nachgiebigkeit gegen die Menge, wenn man ihnen die Empfindungen erregt, die sie haben *wollen*, und nicht, die sie haben *sollen*.“

A szellem valóságos valóság lévén, fölötte áll a természetnek. A természet tehát az által nyer értéket és jelentést, hogy a szellem áthatja azt, a maga jelentésével látván el. Erdélyi János, mint a szellem valóságának hirdetője, a természet sivár utánzását a műalkotáshoz méltatlannak tartja és a maga lényegéhez hűen követeli, hogy az anyagnak szellemesíttetnie kell a művészet által. A művészetnek feladata éppen az, hogy a szellemet érzékvé s az érzéket szellemivé tegye. Ezért a művészet nem *másol*, hanem *válogat* s mikor a látszat által akarja elénk varázsolni a valóságot, a természet pusztá valósága felé emel, szellemmel hatva át azt, a mi csak érzéki. Természetes dolog, hogy a ki a szellemnek valóságát vallja, az az emberi tevékenység minden terén s tehát a műalkotás terén is, a szellem megvalósítását követeli, a nélkül azonban, hogy a természetet lebecsülné, vagy azt minden becsétől megfosztaná. Ellenkezőleg. Erdélyi a természetet a szellem szolgálatába állítja ugyan, de a szellem szolgájává tévén, a maga valódi értékéhez is juttatja. Ha nem léteznék a természet, úgy a szellem substratum nélkül szükölködnék s ha nem léteznék a szellem, a természet jelentés nélkül való dura massa lenne. A szellem a természet által szemlélhetővé leszen; a természet a szellem által jelentést nyer. Ily szempontból tekintve Erdélyi intellektuális alkatát, egészen jelentéktelenné törpül az a kérdés, hogy vajjon, mint esztetikus realista volt-e vagy idealista? Ez a kérdés Erdélyi gondolkozása tekintetéből egészen másodrendű fontossággal bír, a melynek vitatása éppen azért az ő szellemének megismeréséhez közelebb nem viszen.

A szellemnek egyik legkiemelkedőbb jellemvonása az, hogy

egyetemes: felülemel úgy a tér, mint az idő korlátain és igazságai egyformán érvényesek mindenkire nézve. A szellem birodalmában nem az a fő kérdés, hogy mi *van* és miként van, hanem az, hogy minek *kell* lennie. A szellem teremt és teremtése szabályoz. E ténynek alapján megérthető Erdélyinek állásfoglalása az egyezményes filozófiának azon követelményével szemben, hogy az új bölcsületnek *nemzetinek* kell lennie. Valóban a filozófiának és a tiszta gondolatnak nemzeti igazságai nincsenek, mert az igazság egyetemes s következésképpen minden nemzetre nézve egyformán kötelező. A kit tehát gondolkozásra és alkotásra a szellem kényszerít, az *csak* a szellem követeléseinek enged, de figyelmen kívül hágy minden előzetes fölvetelt, a mely a szellem szabad érvényesülése elé akadályt gördít. A filozófia tehát nem az által válik nemzetivé, hogy a nemzeti szellemnek egy előre megállapított kliséje szerint dolgozik, a mint azt Szontágh akarta, hanem az által, hogy minden szenvedély és haszonra való kilátás nélkül keresi az egyetemes igazságot. Az egyetemes igazságnak keresése által tesz becslésre szert a magyar filozófia is s mikor a szellem érdektelen megvalósításáért küzd, a magyar nemzet egyéniségét is egyetemessé teszi. És az a művelődés, a mely az egyetemes szellem kialakításaként fejlődik ki a magyarság körében, az szükségképpen nemzeti művelődés és nemzeti tudomány lessz, mert magyar emberek agyából fejlődött. Csakhogy ennek a műveltségnek nem szabad *eltanultnak*, egyszerűen importálnak lennie, hanem ki kell fejlődnie, azaz szervesnek kell lennie, a magyar ember lelkéből kell fakadnia, mint annak természetes és szükségszerű gyümölcse. Ilyen értelemben véve a nemzetiség fogalmát, egyenesen a filozófiai gondolkozás és művészet, ideértve a költészetet is, legalkalmasabb arra, hogy történetének tanulmányozása által a magyar nép szellemiségeinek alapvonásait megismerhessük. És Erdélyi egyenesen azt követeli, hogy tanulmányozzuk a magyar filozófia történetét, mert ebből kell a nemzet lelkét megismernünk. Az ő idevágó munkássága azonban mind mai napig folytatóra nem talált, világos jeléül annak, hogy minket saját gondolkozásunk története sokkal kisebb mértékben érdekel, mint a hogyan azt a magyar szellem ismerete megköveteli és kötelességünké teszi.

A nemzetiségnek elve korlátlanul érvényesül úgy formai, mint alaki tekintetben a költészet terén. A költészetben tehát minden fenntartás és korlát nélkül a nemzeti léleknek kell megnyilatkoznia. A nép az a tenger, a melybe a költőnek bele kell merülnie ---

úgy mond Erdélyi — a mint Jézus a Jordán vizébe állott bele, mikor Keresztelő Jánostól a keresztséget nyeré és vette a léleknek kegyelmét. A költészetben formát ölt és kifejezést nyer mindaz, a mi a nemzetben egyéni s éppen ezért a nemzetiség elve a költészetben jut legtökéletesebben kifejezésre. Erdélyi szerint a filozófia az egyetemesben mutatja föl az egyént, a költészet pedig az egyénben ábrázolja azt, a mi egyetemes, de itt is, ott is a szellemnek fenséges ereje nyilatkozik meg és teremti az értékeket. A szellem önzetlen szeretetében fölragyog mindaz, a mi egyéni, de egyszersmind egyetemessé is magasztosúl, levetközvé minden salakot és napfényre hozván mindent, a mi benne a szellemből fakad. A nemzet *egyéniisége* kialakul a szellem szolgálata által *személyiséggé*, azaz megteljesedik mindazokkal a végtelen értékekkel, a melyek eleddig csak szunnyadoztak benne, várván az örökéletű feltámadást. *Erdélyi intellektuális alkatában az egyetemes szellem hatja át a nemzeti érzést, annak jelentést, fényt és értelmet adva.* A nemzetiség csak a szellemnek fényében ébred öntudatára s ő maga is szellemivé válván, nélkülözhetetlen alkotó része lesz az egyetemes emberi szellemnek, a melyet öntudatra ébredése által örök hálára kötelez.

Erdélyi intellektuális alkatában ekként nyer jelentést és értéket minden az örökéletű és egyetemes szellemtől, a valóságos, legfelső valóságtól. Ebből a szellemből fakad élet a gondolkozás, a vallás és a költészet terén egyaránt: mindhárom a szellemet szolgálja és alakítja ki a maga módja és rendeltetése szerint. A szellemnek ez a legfőbb urasága azonban nem jelenti az érzékiségnek megsemmisülését, hanem ellenkezőleg, a szellem ezen legfőbb uraságának szolgálatában nyer méltóságot minden a mi nem szellemi, de a szellem által megnevesül. Reánk nézve a természet is a szellem által nyer igazi valóságot, mert maga is szellemi leszen. És a szellemnek egyetemességében nem merül el nyomtalanul az, a mi egyéni, hanem személyivé válván, örök értékévé finomul: a nemzeti is csak úgy lehet örökbecsüvé, ha az egyetemes szellemnek lesz alkotórészévé. Szellemisség és érzékiség, egyetemesség és egyéniség, embériség és nemzetiség, — e nagy, de csak látszólagos ellentétek Erdélyi gondolkozásában a szellem fénye által megvilágosítva, zavartalan összhangban simulnak egymás mellé és lesznek alkotó részeivé az igazi emberi kulturának.

Az intellektuális alkatnak ebből a meghatározottságából tekintve Erdélyinek úgy filozófiai és kritikai, mint esztetikai gondol-

kozását, tanai a maguk valódi értelmükben jelennek meg szemünk előtt és Hegelhez való viszonya is helyes értelmet nyer. Erdélyit intellektuális alkata a szellem realistájává avatta és a szemlélet után való sóvárgása eszthetikussá tette, mihelyt az alkotásoknak jelentését megismerni akarta. A XIX. századi magyar gondolkozás történetében Köteles az etikus, Széchenyi a politikus mellett, ott áll Erdélyi, mint esztetikus, bizonyosságot tevén tanításával, hogy a magyar nép igenis reászületett a dolgoknak bölcsészeti vizsgálatára, csak reá kell kényszeríteni a rendszeres és elmélyülő gondolkozásra.

(Kolozsvár.)

Bartók György.